

Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Cümle Dışı Unsur

Talat DİNAR*

ÖZET

Geçmişten günümüze işlenerek zenginleşen ve çok geniş bir coğrafyada kullanılan Türkçe, tarihî süreç içerisinde farklı kollara ayrılmıştır. Türkçenin farklı mecralarda seyreden kolları arasındaki farklılıklar ses ve şekil özelliklerinde, anlam dünyasında kendini hissettirir. Ancak bu farklılıkların yanında Türkçenin bütün kollarında ortak olan, değişmeyen yapı taşları da mevcuttur. Bütün Türk lehçelerinde değişmeyen yapı taşlarının başında cümle gelir. Türkçenin sağlam ve ifade kabiliyeti yüksek cümle yapısı hem edebî hem de ilmî eserlerin meydana getirilmesinde büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Türk lehçelerinde cümle alanındaki ortaklıkların yanı sıra özellikle cümlenin gramatikal açıdan değerlendirilmesinde zaman zaman farklı yaklaşımlar da sergilenmektedir. Biz de bu makalemizde Türkiye Türkçesinin tartışmalı konularından biri olan ‘cümle dışı unsur’ meselesini Türkmen Türkçesi ile karşılaştırarak benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalıştık. Öncelikle Türkiye Türkçesindeki tartışmalar ortaya konulmaya çalışılmış ardından da Türkmen Türkçesindeki ‘cümle dışı unsur’ algısı Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalar yapılarak aktarılmaya çalışılmıştır. Sınıflandırma ve terminoloji farkları sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Cümle Dışı Unsur, Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi*

External Factor of the Sentence in Turkey Turkish and Turkmen Turkish

ABSTRACT

The Turkish language, which is increasingly used and spoken across a widespread area, has a number of varieties. Differences can be found at the level of sound, form and meaning. Besides these differences there are some important common factors, the sentence being the most important. The Turkish language's economy and its sentence structure provide great opportunities for creating literary and scientific texts. Related to the common factors there are different approaches for evaluating the grammatical structure of the sentence. In this article, we compare external factors of the sentence in Turkey Turkish and Turkmen Turkish, which is a controversial topic. First, discussions in Turkey Turkish are given and then perceptions of external factor of sentence shown in Turkmen Turkish are compared. Classification and terminological differences are evaluated in the conclusion.

Key words: *External Factors of Sentence, Turkey Turkish, Turkmen Turkish.*

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: talatdinar@mynet.com.

GİRİŞ

Çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılmasından sonra bir hayli artmıştır. Türk lehçeleri üzerine yapılan gerek gramer gerekse sözlük çalışmaları hem Türk topluluklarının birbirlerini daha yakından tanımalarına hem de Türkçenin gerçek anlamda gelişimini ve değişimini değerlendirebilmemize olanak tanımaktadır. Oğuz Grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi söz varlığı ve gramer özellikleri bakımından önemli ölçüde ortaklıklar sergiler. Birbirine bu kadar yakın olan Türk lehçelerinin, gramer alanındaki tartışmalı konularda birbirlerine yol gösterici olacağı da muhakkaktır. Bu doğrultuda özele inen karşılaştırmalı gramer çalışmalarının sayıca artması pek çok konuda yeni görüşlerin ortaya atılmasını beraberinde getirecektir.

Türkiye Türkçesinin tartışmalı konularından biri olan ‘cümle dışı unsur’ kavramı¹ bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından değerlendirilmiş ve farklı anlayışlar ortaya konulmuştur. Yazılı ve sözlü iletişimde en büyük iletişim birimi olarak kabul edilen cümlenin oluşumunda farklı öğelerin yer alması ve bu öğelerin, cümlenin temel unsuru kabul edilen yüklemle bağlantılarının gramatikal açıdan adlandırılması noktasında bazı ayrılıklar söz konusudur. Araştırmacıların fikir birliğine varamadığı hususların başında ‘cümle dışı unsur’ teriminin kullanımı ve bu terimin kapsamı gelir. Yaygın kabul ile cümle dışı unsur olarak ifade edilen ve cümlenin anlam dünyasına katkısı yadsınamayan bu unsurlar bazı araştırmacılar tarafından cümlenin öğeleri içerisinde değerlendirilmiş ve bu kavram için farklı terimler önerilmiştir. Gerek terim gerekse kapsam açısından Türkiye Türkçesindeki farklı değerlendirmeleri birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1. Yüklemle Bağlantı Açısından Değerlendirerek ‘Cümle Dışı Unsur’ Terimini Kullananlar

Muharrem Ergin cümle öğeleri² hakkında verdiği bilgilerin ardından “Cümlede bu unsurlardan başka bir de bağlama ve ünlem edatları veya ünlem gurupları bulunabilir. Fakat bunlar esas hareketle, fiille ilgili olmayan ve cümleye sadece ilâve edilmiş bir durumda bulunan unsurlardır. Umumiyetle cümlelerin başlarında, sonlarında ve cümleler arasında bulunurlar. Parantez şeklinde cümle içine girdikleri de görülebilir. Bunlara cümle dışı unsurlar adını veriyoruz.”³ bilgisini verir. Ergin öğeleri fiille bağlantısına göre sınıflandırır ve fiille doğrudan bağlantısı olmadığını düşündüğü bağlama ve ünlem edatları veya ünlem gurupları ve ara sözleri cümle dışı unsur kategorisinde değerlendirir.

¹ ‘Cümle dışı unsur’ algısı Türkiye Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinde de vardır. Geniş bilgi ve karşılaştırmalar için bk. Nergis Biray, “Türkiye Türkçesi İle Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, Dil Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Güz 2007, s. 155-173.; Ekrem Ayan, “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Öğeleri Yönünden Karşılaştırılması”, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3, Summer 2007, s. 73-99.; Ertuğrul Yaman, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK Yay., Ankara, 2000, s. 247.; Mehmet Kara, Türkmençe, Akçağ Yay., Ankara, 2001, s. 61.; Fatih Kirişcioğlu, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 141.

² Muharrem Ergin cümle öğelerini fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf olarak sınıflandırır. bk. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000, s. 400-401.

³ Muharrem Ergin, age., s. 401.

“Cümlenin kuruluşuna katılmayan; ancak, dolaylı olarak cümlenin anlamına katkıda bulunan bağlaç, ünlem, ünlem grubu, seslenme, ara söz gibi birimler”⁴ Zeynep Korkmaz tarafından cümle dışı unsur olarak değerlendirilir.

Leyla Karahan “Cümlenin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olan öğelerdir. Cümle dışı öğeler, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklem tamamlayıcısı değildirler. Bu öğeler, yüklem tamamlayıcısı olan öğelerin aksine açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlarlar.”⁵ Ünlemler, ünlem grupları, hitaplar, bağlama edatları, açıklama cümleleri ve ara sözler Karahan tarafından da cümle dışı unsur olarak değerlendirilir.

“Cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan ve şekil olarak yükleme bağlanmayan, ancak cümlenin anlamına dolaylı olarak katkıda bulunan unsura cümle dışı unsur denir. Bazı bağlaçlar, ünlemler, ünlem grupları, hitap sözleri, ara sözler, açıklayıcı cümleler cümle dışı unsur olarak değerlendirilir.”⁶ bilgisi ile Özkan ve Sevinçli de cümle dışı unsuru yükleme bağlanabilme durumuna göre değerlendirir.

Özkan ve Sevinçlinin düşüncelerine benzer bir yaklaşım Bilâl Aktan tarafından ortaya koyulur. Aktan da cümle dışı unsuru “Cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan ve şekil olarak yükleme bağlanmayan, ancak cümlenin anlamına dolaylı olarak katkıda bulunan unsura *cümle dışı unsur* denir. Cümle dışı unsurlar; özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklem tamamlayıcısı değildirler. O yüzden cümle dışı unsur adını alırlar.”⁷ ifadeleriyle açıklar.

Bu grupta fikir bildiren araştırmacıların ortak görüşü öge olarak değerlendirilecek kelime veya kelime gruplarının cümlede yükleme sorulan sorulara cevap verip verememe meselesidir. Yükleme sorulan sorulara cevap veremeyen kelime veya kelime grupları cümle dışı unsur olarak adlandırılır. Yine araştırmacıların üzerinde mutabık oldukları bir husus cümle dışı unsur olarak değerlendirilen bu kelime veya kelime gruplarının cümlenin anlam dünyasına katkısı bulunduğu noktasındadır. Bağlama ve ünlem edatları veya ünlem gurupları, seslenme, ara sözler, açıklayıcı cümleler cümle dışı unsur terimi ile karşılanır.

1.1 Yükleme Bağlantı Açısından Değerlendirerek ‘Cümle Dışı Unsur’ Yerine Farklı Terim Önerenler

“Cümlede, yüklem dışındaki öğelerin belirleyicisi yüklem olduğuna göre özne, nesne, zarf tümleci ve dolaylı tümleç dışında kalan ve yükleme cevap vermeyen bütün unsurları, kelime çeşidi ne olursa olsun, yüklem karşısındaki ortak durumlarından dolayı, bir bütün hâlinde değerlendirmek ve tek terim altında toplamak durumundayız. Ayrıca bu unsurlar, kelime çeşidi olarak ne olurlarsa olsunlar, cümleye anlam olarak katkıda bulunmakta ve cümleyi tamamlamaktadırlar. İşte bu sebepten gerek cümleye, cümle ögesi olarak katkıları, gerekse yükleme cevap vermeyen bağımsız durumları açısından bu unsurların tümüne, cümle ögesi olarak *bağımsız tümleç* demek uygun

⁴ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 55.

⁵ Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay., Ankara, 2009, s. 36.

⁶ Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, 3F Yay., İstanbul, 2008, s. 124.

⁷ Bilâl Aktan, Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2009, s. 111-112.

olacaktır.”⁸ ifadeleri ile yeni bir teklif sunan Özmen yükleme cevap vermeyen bütün unsurları tek başlık altında toplar. Bağımsız tümleş teklifi ile Özmen cümlede yükleme cevap veremeyen bu unsurları dolaylı da olsa cümle ile bağlantılı konuma getirmeye çalışır. Bu sayede cümle dışı unsur teriminin dışlayıcı, tamamen ayrı unsurlar izlenimi uyandıran anlam özelliklerini ortadan kaldırmaya çalışır.

Farklı bir terim önerisi de Mehmedoğlu tarafından dile getirilir: “Cümlelerin kuruluşunda iştirak eden bütün kelimeler (hem temel kelimeler, hem de yardımcı kelimeler) önemli rol oynamaktadır. Yalnız yardımcı kelime türleri olan bağlaçlar, edatlar, takı ve (konuşanın sevinç, korku, heyecan vs. bildiren) ünlemler ile (müracaat olunan şahsı bildiren) hitaplar cümle ögesi olmamaktadır. Çünkü, bağlaç, edat ve takının ayrı bir sözlük anlamı yoktur ve hiçbir suale cevap olmamaktadır. Onlar cümle içerisinde gramer- semantik (anlam) görevi yerine getiriyor. Bağlaç, edat, takı, ünlem, hitap cümle ögesi olamıyor; lâkin cümlelerin kuruluşunda önemli rol üstleniyor. Sonuç olarak, “cümle dışı unsurlar” kavramı yerine “*cümle ögesi olmayan yardımcı kelimeler*” söz birleşmesinin kullanılmasını tavsiye ediyoruz.”⁹

Yükleme sorulan sorulara cevap alınıp alınmadığına göre ögelerin tespit edilmesi hususu bu araştırmacılar tarafından da kabul görür. Yükleme sorulan sorulara cevap vermediği için bu ögelerin ayrı değerlendirilmesi gerektiği vurgulanır ancak ‘cümle dışı unsur’ teriminin kullanımı uygun bulunmaz. *Bağımsız tümleş* ve *cümle ögesi olmayan yardımcı kelimeler* terimi önerilen iki terimdir.

2. Cümle Üstünde Metin Ögesi Olarak Değerlendirenler

Bu grupta değerlendirdiğimiz araştırmacılar ‘cümle dışı unsur’ olarak ifade edilen kelime veya kelime gruplarının cümleye metin içerisinde katkısı olduğu görüşündedirler. Doğrudan cümle içerisinde değerlendirilemeyen bu ögelerin metin içerisinde çeşitli fonksiyonları icra ettiklerini düşünürler. Cümle üstünde metin ögesi olarak düşünen araştırmacıların da farklı terim önerileri vardır.

“Cümlelerin kuruluşuna katılmayan; fakat cümle ögeleri ve cümleler arasında bağlantı kurarak metnin oluşmasını sağlayan ögeler, cümle dışı ögelerdir. *Cümle dışı ögeler, cümleler arası metin ögeleridir*; bu yüzden, metindeki herhangi bir yükleme ilişkilendirilemezler: Ünlemler ve ünlem öbekleri ile her türden bağlama edatları böyle ögelerdir.”¹⁰

“Yüklemle doğrudan doğruya ilgili olmasalar bile bu unsurların cümlelerin anlamını çeşitli yönlerden tamamladıkları bir gerçektir. Ara sözler dışındaki bütün unsurların cümledeki yargıyı çeşitli yönlerden tamamlamaları dolayısıyla bu unsurları ‘cümle dışı unsurlar’ şeklindeki bir terimle isimlendirerek cümlelerin dışında saymak mümkün değildir. Cümle dışı unsur denen kelime veya kelime grupları bazen özneyi vurgulamak, bazen de yüklemi ihtimal, kararsızlık, belirsizlik, kesinlik vb. gibi yönlerden tamamlamak amacıyla kullanılmaktadırlar. Cümlede yükleme sorulacak sorularla tespit edilemeyen, bu tür sorulara cevap olarak alınamayan, ancak cümlelerin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, geliştiren, ihtimal veya kesinlik bildiren, *cümleyi*

⁸ Mehmet Özmen, “Cümlelerin Altıncı Ögesi ve Bir Terim Önerisi”, Türk Dili Dergisi, TDK Yay., Sayı 519, Mart 1995, s. 224.

⁹ Alâeddin Mehmedoğlu, “Türkiye Türkçesinde Bazı Gramer Terim ve Anlayışları Üzerine”, TDAY-Bulleten 2002, Ankara Cilt II, s. 125-126.

¹⁰ Günay Karaağaç, Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yay., İstanbul, 2009, s. 196.

anlam bakımından diğer cümlelerle ilişkilendiren bağlama edatları, ünlemler ve ünlem grupları; "dolaylı tamlayıcı" terimiyle karşılanabilir.¹¹

Yazıtlardaki değerlendirmeyi Cengiz Alyılmaz "Yazıtlardaki cümle dışı öğeler; 1. Cümle başı edatları 2. Hitap (Seslenme) blokları 3. Cümle sonu eki/edatları olmak üzere üç ana başlık altında incelendi"¹² şeklinde ifade eder. Cümle başı edatlarını "Cümleyi metne bağlayan ve cümleler arasındaki ilişkileri belirginleştiren cümle başı edatları yazıtlarda genelde Ø ile karşılanmıştır."¹³ cümlesiyle tanıtan Alyılmaz asıl itibarıyla cümle dışı unsur terimi içerisinde değerlendirdiği bu unsurları bir metin ögesi olarak düşünür.

Muharrem Daşdemir de cümlelerin anlamına dolaylı olarak katkısının bulunduğunu belirttiği cümle dışı unsurları 1. Cümle Başı Edatları 2. Bağlama edatları, 3. Cümle Sonu Ek ve Edatları 4. Hitaplar 5. Ara Cümleler 6. Açıklayıcı¹⁴ başlıkları altında değerlendirir. Daşdemir de Alyılmaz'ın cümle başı edatları için kullandığı, cümleyi metne bağlama işlevini tekrar eder. Ancak diğer öğeler için böyle bir işlevden söz etmez.

Funda Kara da Alyılmaz ve Daşdemir'in yaptığı tasnife benzer bir tasnifle 1. Cümle Başı Edatları, 2. Bağlama edatları, 3. Cümle Sonu Edatları 4. Hitaplar 5. Ara sözler¹⁵ şeklinde bir değerlendirmede bulunur.

Metin ögesi olarak düşünülen unsurların başında cümle başı edatları ve bağlama edatları gelir. Ayrıca dolaylı tamlayıcı terimi de cümle dışı unsur yerine kullanılması teklif edilen terimlerden biridir.

Metin ögesi olarak değerlendirebileceğimiz bir tasnif de H. İbrahim Delice tarafından yapılır. Metin ögesi olarak düşünülen araştırmacıların fazlaca fikir beyan etmedikleri ara sözler ve açıklayıcılar için 'yükleme bağlı olanlara bağlananlar' terimini kullanır. "Cümlelerin içinde olan ancak diğer öğeler gibi yüklemi doğrudan tamamlamayan bu öğeler, doğrudan cümleyi tamamlamaktadır. Bu nedenle, bazı çalışmalarda yardımcı öğeler içinde verilen bu öğeler için de 'tümleç' kelimesi temel alınarak yeniden adlandırma yapılabilir. Bir cümle içinde birbirinden yapıca ayrı duran ve öge diye adlandırılan dil bilgisel yapıları, yöneticilerini esas alarak 'yükleme bağlananlar', 'yükleme bağlı olanlara bağlananlar' ve 'cümleye bağlananlar' diye üç ayrı başlık altında toplamak mümkündür. Bu durumda, 'cümle dışı unsur' ile kastedilen *yükleme bağlı olanlara bağlanan öğeler ile cümleye bağlanan öğeler* olmaktadır."¹⁶

Yükleme bağlı olanlara bağlanan öğeleri ise şöyle sıralar:

"Açıklama tümleci (AT):

¹¹ Ahat Üstüner, "Cümlelerin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar", Türk Dili Dergisi, TDK. Yay., Sayı 553, Ankara, 1998, s. 28-29.

¹² Cengiz Alyılmaz, "Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi, Erzurum, 1994, s. 251.

¹³ Cengiz Alyılmaz, age., s. 251.

¹⁴ Muharrem Daşdemir, "Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2000, s. 219-234.

¹⁵ Funda Kara, "Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2001, s. 412-449.

¹⁶ H. İbrahim Delice, "Cümle Çözümlemelerinde Cümle Dışı Unsur Terimi Yerine Yeni Bir Teklif", İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi: UTEK 2007, Bildiriler, C.1, İstanbul, 2009, s. 149.

a. Özneyi açıklayan açıklama tümleci (ÖAT): “Atatürk [-yeni Türkiye'nin kurucusu-] önemli devrimleri gerçekleştirdi”.

b. Nesneyi açıklayan açıklama tümleci (NAT): “Atatürk'ü [-devletimizin kurucusunu-] her On Kasım'da coşkuyla anarız.”.

c. Dolaylı tümleci açıklayan açıklama tümleci (DTAT) : “Yüce yaratıcı, bizim bilmediğimiz pek çok şeyi Kur'anda [-Hz. Muhammede verilen kitapta]” açıklamaktadır.

d. Zarf tümlecini açıklayan açıklama tümleci (ZTAT): “Türk halkı yaşadığımız son on yıl [-ekonomik sıkıntılarla dopdolu on yıl-] gün yüzü görmedi.”¹⁷

Cümleye bağlanan öğeleri ise iki başlık altında inceler: “Cümle tamamlayıcısı öğeler:

a. Pekiştirme Tümleci: Cümleyi belirli bir anlam ile sınırlandırarak pekiştiren biçimbirimlerdir: “[Oldu olacak] şu ekmeği hemen yiyelim.”.

b. Ünlem Tümleci: Cümlelerin muhatabının dikkatini çekmeye dönük olan biçimbirimlerdir: “[Baylar!] İstanbul hükümeti ile ilgili kesişimizin on beşinci günündeyiz.”¹⁸

Cümle birleştiricisi öge: “Cümleler arasında çeşitli anlamlar ile anlamsal ortaklık veya yapısal bağ sağlamaya yarayan öğeler vardır. Bunlar, kelime türü olarak bağlaç; cümle ögesi olarak da bağlama tümleci (BT)'dir: “O zaman dediler, [ki], bu konular bizim eserimiz değildir.”¹⁹

Metin ögesi olarak değerlendirilen çalışmalarda da bu unsurların doğrudan yükleme bağlanamadığı ancak daha üst bir birim ögesi olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanır.

3. Cümle Ögesi Olarak Değerlendirenler

Bu grupta değerlendirdiğimiz araştırmacılar ‘cümle dışı unsur’ terimini kullanmazlar. Onun yerine cümlede özellikle özne, nesne ve tümleçle bağlantılı olduklarını düşündükleri pek çok unsuru özne, nesne ve tümlece ilave edilmiş durum tespiti yapan kelimelerle ifade ederler. Bazı araştırmacılar tarafından cümle dışı unsur olarak kabul edilen başta ara söz ve bağlaçlar olmak üzere pek çok unsur cümle ögeleri içerisinde farklı terimlerle ifade edilir.

3.1. Pekiştirmeli²⁰ veya Pekiştirilmiş²¹ Özne: Cümlede özne görevi gören sözcükten sonra gelen bağlaç ve dönüşlülük zamiri öznenin pekiştiricisi olarak kabul edilmiş ve bu tip öznelere de pekiştirmeli veya pekiştirilmiş özne adı verilmiştir.

¹⁷ H. İbrahim Delice, Türkçe Sözdizimi, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 161.

¹⁸ H. İbrahim Delice, age., s. 162.

¹⁹ H. İbrahim Delice, age., s. 162.

²⁰ Vecihe Hatipoğlu ve Rasim Şimşek Pekiştirmeli Özne terimini kullanır. bk. Vecihe Hatipoğlu, Türkçenin Sözdizimi, TDK Yay., Ankara, 1972, s. 118.; Rasim Şimşek, Örneklerle Türkçe Sözdizimi Tümceler - Belirtme Öbekleri - Çözümleme, Kuzey Matbaacılık, Trabzon, 1987, s. 83.

²¹ Hikmet Dizdaroğlu Pekiştirilmiş Özne terimini kullanır. bk. Hikmet Dizdaroğlu, Tümce Bilgisi, TDK Yay., Ankara, 1976, s. 44.

Aşağıdaki örnekler araştırmacıların pekiştirmeli veya pekiştirilmiş özne olarak düşündükleri örneklerdir.

“Ben *ki* ateşle konuşurdum, selle konuşurdum, / İtille, Tuna’yla, Nille konuşurdum. ANA”²²

“Ben *anca*k yazılarımdan önem kazanabilirim.”²³

“Zannetme *ki* şöyle böyle bir söz

Gel *sen dabi* söyle böyle bir söz (Şeyh Galip)”²⁴

3.2 Bağlaçlı Özne : “Bağlaçlı tamlamadan kurulmuş özneye bağlaçlı özne denir: *Hem Ali hem babası* bu işe razı değildi”²⁵

Nurettin Koç da ‘bağlaçlı özne’ terimini kullanır. Ancak Rasim Şimşek’in pekiştirmeli özne içerisinde değerlendirdiği bazı örnekler Nurettin Koç tarafından bağlaçlı özne olarak değerlendirilir.

“*Ya anneniz ya babamız* gelsin.

Yollar ki Allaha çıkar, bendedir.”²⁶

3.3 Açıklayıcıdan Özne²⁷ veya **Açıklamalı Özne**²⁸: “Öznenen önce ya da sonra gelerek asıl özneyi daha belirtili kılan birliğe açıklamalı özne denir. Açıklamalı özne, Batı yazını etkisiyle dilimize girmiş, özellikle Edebiyat-ı Cedideciler bu özne tipine yazılarında çokça yer vermişlerdir. Açıklayıcı öğeler, asıl öznenen ayrı düşünülemez ve ikisi birlikte özne öbeğini meydana getirir. Öğretmenler! Yeni nesli, / Cumhuriyetin fedakâr öğretmen ve eğitimcileri, / sizler yetiştireceksiniz. (Atatürk)”²⁹

“Şanlı Türk bayrağı, *sancağımız*, törenle direğe çekildi”³⁰

3.4 Seslenmeli Özne: “Tümcede, çekimli eylemin gösterdiği öznenen başka ayrıca seslenme durumundaki ad özne olarak kullanılmışsa, bu ada seslenmeli özne denir: “*Türk*, çalış, öğün, güven”, “*Gençler*, Cumhuriyeti korumalısınız.”³¹

“Seslenmeli özne, tümcenin anlamına duyusallık katar, daha etkili kılar.

Ey vusla! O âşıkları efsûnuna râm et!

Ey tatl ve ulvî gece! Yıllarca devam et! (Yahya Kemal Beyatlı)”³²

“*Çocuklar*, trafik ışıklarına dikkat edin.”³³

Seslenmeli Özne terimini kabul etmeyip ancak cümlede kullanılan hitap unsurlarını özne olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır. “Diğer taraftan, hitap

²² Şimşek, age., s. 83.

²³ Hatipoğlu, age., s. 118.

²⁴ Dizdaroğlu, age., s. 44.

²⁵ Hatipoğlu, age., s. 119.

²⁶ Nurettin Koç, Yeni Dilbilgisi, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, s. 467.

²⁷ Vecihe Hatipoğlu ve Nurettin Koç tarafından kullanılan terimdir. bk. Hatipoğlu age., s.119.; Koç, age., s. 470.

²⁸ Rasim Şimşek ve Hikmet Dizdaroğlu tarafından kullanılan terimdir. bk. Şimşek, age., s. 83.; Dizdaroğlu, age., s. 43.

²⁹ Dizdaroğlu, age., s. 43.

³⁰ Hatipoğlu, age., s. 119.

³¹ Dizdaroğlu, age., s. 119.

³² Dizdaroğlu, age., s. 42.

³³ Koç, age., s. 469.

unsurları da tereddütsüz öznedirler. Sözgeşi *sen benimle geleceksin* cümlesindeki *sen* özne olarak kabul ediliyorsa, ki öyle kabul ediliyor, *sen* kaldırılıp yerine *Abmet, Ey Türk milletinin medarı iftihar* gibi sözlerin koyulması ve cümlenin *Abmet, benimle geleceksin, Ey Türk milletinin medarı iftihar benimle geleceksin* şeklinde ifade edilmesi, bir şeyi değiştirmez. Hatta, *Hey! nereye gidiyorsun?*daki *hey'in Sen nereye gidiyorsun?*daki *sen* ile bir farkı yoktur. Zaten *sen* dememiz de, bir hitap şeklidir.”³⁴

3.5 Seslenmeli Tümleş: “Eylemin anlamına hitap kavramı katan ve seslenme durumunda bulunan tümleşe seslenmeli tümleş denir: “*Ey Türk Gençliği!* Birinci ödevin, Türk bağımsızlığını, Türk cumhuriyetini sonsuzluğa dek korumak ve savunmaktır” “*Muallimler, yeni nesil sizin eseriniz olacaktır!*”³⁵

“Kimi ünlemler ve seslenmeler özne görevinde değildir. Özne görevinde olmayan ünlem ve seslenmelere seslenmeli tümleş denir.

*Gençler, bütün ümmid-i vatan sizdedir. (Tevfik Fikret)*³⁶

“*A Gülsüm, kapıyı nasıl açayım?*”³⁷

3.6 Açıklayıcıdan³⁸ veya Açıklamalı³⁹ Nesne: “Açıklayıcı, nesne de olur. Bu tür nesnelere de açıklayıcıdan nesne diyebiliriz asıl nesneden sonra gelerek onu açıklayan nesnedir.

Ağrı Dağını, o insanın Tanrı'ya, en yüce duygulara yöneldiği yurt köşesini unutamam.”⁴⁰

3.7 Açıklayıcıdan⁴¹ veya Açıklamalı Dolaylı Tümleş: “Asıl dolaylı tümleşci daha belirtili kılan birliğe açıklamalı dolaylı tümleş denir. Açıklayıcı dolaylı tümleş, asıl dolaylı tümleşten sonra gelir. Bu açıklayıcı öge, asıl dolaylı tümleşten ayrı düşünülemez ve ikisi birden dolaylı tümleş öbeğini oluşturur.

Oradan Emin Bülent'e, / Emin Bülent'in edebiyatı pek erken bırakmış olmasına / atlıyorum. (Salâh Bırsel)”⁴²

“Yarın, Türkiye'den, *bu güzel ülkeden, ayrılacağız.*”⁴³

3.8 İlgeçli Tümleş (İlgeç Tümleşci – Edat Tümleşci): Cümle ögeleri konusundaki tartışmalı konulardan biri de ilgeç tümleşcinin varlığı meselesidir.⁴⁴ Biz burada bu

³⁴ Zikri Turan, “Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi”, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 13, Erzurum, 1999, s. 82.

³⁵ Hatipoğlu, age., s. 135.

³⁶ Dizdaroğlu, age., s. 43.

³⁷ Nurettin Koç, age., s. 495.

³⁸ Nurettin Koç, age., s. 493.

³⁹ Dizdaroğlu, age., s. 80.

⁴⁰ Nurettin Koç, age., s. 493.

⁴¹ Nurettin Koç, age., s. 493.

⁴² Dizdaroğlu, age., s. 104.

⁴³ Nurettin Koç, age., s. 493.

⁴⁴ Edat veya İlgeç Tümleşci tartışmaları için bk. Kemal Demiray, “Edat Tümleşleri Konusundan Doğan Düşünceler”, Türk Dili Dergisi, Ekim 1967, Cilt XVII, Sayı 193, s. 16-18.; Tahir Nejat Gencan, “Edat Tümleşleri”, Türk Dili, Eylül 1967, Cilt XVI, Sayı 192, s. 907-911.; Hikmet Dizdaroğlu, “Edat Tümleşleri Üzerine”, Türk Dili, Şubat 1968, Cilt XVII, Sayı 197, s. 579-582.; Cüneyt Akın, “Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleşler Üzerine”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: IX, Sayı 2, Aralık, 2007, s. 205-220.

tartışmalara çok fazla girmeden edatları cümle ögesi olarak değerlendiren araştırmacıların değerlendirme ve adlandırmalarına kısaca değineceğiz.

“Cümlenin hiçbir ögesiyle doğrudan doğruya ilintisi bulunmayan edat tümleçleri ise, cümlelere çeşitli anlam ilgisi getiren ya da düşünce ve duygular üzerine dikkati çeken tamamlayıcılardır. Dilbilgisi kitaplarımızın bir bölümü, zarf tümleçleriyle edat tümleçlerini bir isim altında incelerler. Bu yolu biz de seçebiliriz; ancak, acaba, ancak, bakalım... vb. gibi öyle kelimeler var ki cümle çözümlemesinde bunları özne, nesne, yüklemle ilgili ve görevli göstermeye olanak yoktur. Böyle olunca, onları, cümleyi şu ya da bu anlamla tamamlayan yardımcı ögeler olarak benimsemek gerekiyor. İşte, biz bu sebeple onları zarf tümleçlerinden ayırdık ve edat tümleçleri adı altında inceledik.”⁴⁵ Haydar Ediskun evet, hayır sözcüklerini de edat tümleci olarak değerlendirir.⁴⁶

“İlgeçli tamlamadan kurulan dolaylı tümlece ilgeçli tümleç denir: ‘Makine gibi çalışıyor’, ‘Yaşına göre giyinmiş’”⁴⁷

“İlgeçlerden ya da başka dilbilgisi birliklerinden oluşan; ilgeçlerle kurulanlarda yüklemle bağlantısı bulunan, öbürlerinde yüklemle ilgisi olmayan; her iki durumda da tümceye çeşitli anlam (araç, benzerlik, eşitlik, nedenlik, yöneliş, yer, yanıt, seslenme, güçlendirme, gösterme, yinleme, soru, amaç, onaylama, yadsıma,..) ve anlatım özelliği katan tümleçlere ilgeç tümleci denir. Adına bakarak, ilgeç tümleçlerini salt ilgeçlerden kurulu tümleç sanmamalıdır. Belirteç tümleçler nasıl, yalnız belirteçlerden değil de her çeşit dilbilgisi birliğinden oluşuyorsa, ilgeç tümleçleri de hem ilgeçlerle, hem de başka tür dilbilgisi birlikleriyle kurulabilir.”⁴⁸

“İlgeçli tamlamalar tümcede tümleç görevi yapar. Bunun dışında, başka tamlamaların da bir ilgeçle yeniden oluşturdukları tamlamalar, tümcede ilgeçli tümleç olarak kullanılır: “Genç bir oğlan, ama gözleri kan çanağı gibi insana taş kovuğundan yarıcı bir kuş bakar gibi bakıyor.”⁴⁹

Yukarıda aktarılmaya çalışılan tanımların ortak noktası edat gruplarının müstakil bir unsur olarak değerlendirilmeye alınmasıdır. Bu yolun tercih edilmesinin başlıca sebeplerinden biri Ediskun’un ifade ettiği “acaba, ancak, bakalım... vb. gibi öyle kelimeler var ki cümle çözümlemesinde bunları özne, nesne, yüklemle ilgili ve görevli göstermeye olanak yoktur.”⁵⁰ düşüncesi olmalıdır.

Türkmen Türkçesinde Cümle Dışı Unsurlar

Türkmen Türkçesi gramerlerinde ‘cümle dışı unsur’ kavramı genellikle Sözlem Agzası Hasaplanmayan Sözcükler⁵¹ veya Sözlem Agzaları Bilen Grammatik Taydan Bağlanışmayan Sözcükler⁵² terimleriyle ifade edilir. Bu sözlerin cümledeki işlevi ise “Cümle ögesi sayılmayan sözcükler genellikle cümleye aittirler, cümlenin umumi manasına

⁴⁵ Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 363-364.

⁴⁶ Ediskun, age., s. 362.

⁴⁷ Hatipoğlu, age., s.139.

⁴⁸ Dizdaroğlu, age., s. 153.

⁴⁹ Neşe Atabay vd., Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Papatya Yay., İstanbul, 2003, s. 61.

⁵⁰ Ediskun, age., s. 363.

⁵¹ P. Azimov ve H. Baylyev, Türkmen Diliniñ Grammatikası: II. Bölüm-Sintaksis, Türkmenistan Neşiryatı, Aşgabat, 1970, s. 88.

⁵² B. Çarıyarov ve G. Sarıyev, Türkmen Diliniñ Grammatikası: II. Bölüm-Söz Düzüminiñ ve Yönekey Sözlümiñ Sintaksisi, İlim Neşiryatı, Aşgabat, 1977, s. 223.

tesir ederler ve çeşitli fonksiyonları yerine getirirler.”⁵³ şeklinde açıklanır. Türkmen Türkçesinde cümle ögesi olarak değerlendirilmeyen sözler genel olarak dört başlık altında incelenir.

- a. Yüz Tutma Sözler
- b. Cogap Sözler
- c. Giriş Sözler
- d. Ümlükler

a. Yüz Tutma Sözler: Türkiye Türkçesindeki seslenme ünlemlerine, hitaplara karşılık olarak kullanılan bir terimdir. “Cümlede anlatılan fikrin kime ya da neye bakılarak söylendiğini bildiren söze yüz tutma söz denir. Yüz tutma söz bir veya birden fazla sözden oluşabilir.”⁵⁴ Türkmen Türkçesinde cümle dışı unsur olarak değerlendirilen yüz tutma sözler her türlü kelime veya kelime grubundan oluşabilir.

‘Güneş, seçekli güneş!

Yetsin, şöhlän maña-da’ (Güneş, saçaklı güneş! Işınların bana da yetişsin.)

‘...Ey dogduk mekanım, Arçmanım, ...’⁵⁵ (Ey doğduğum yer, Arçmanım)

“‘Äbli yurtlarñ proletarları, birleşin!’ (Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!)

‘Gurultaya delegat bolup gelen yoldaşlar, şu gün sizin için oyun görkezilyär.’⁵⁶ (Kurultaya delege olarak gelen arkadaşlar, bugün sizin için tiyatro sahnelenecek.)

Yüz tutma sözler Türkiye Türkçesindeki yaygın kullanımın aksine sadece cümle başında değil cümlenin ortasında ve sonunda da kullanılabilir. Yüz tutma sözlerin cümlede diğer kelimelerden ayırt edilmesi hususunda noktalama işaretlerinin kullanımı konusu Türkmen gramerlerince ittifak edilen bir konudur. “Seslenme ünlemleri cümlenin neresinde kullanılırsa kullanılsın yazıda cümle ögelerinden virgül ile ayrılmalıdır. Eğer seslenme ünlemleri cümlenin başında ya da sonunda kullanılarak, yüksek tonla söyleniyorsa, seslenme ünleminin sonuna ünlem işareti konulur.”⁵⁷ Türkiye Türkçesinde “seslenme, hitap ve uyarı sözlerinden sonra konulan”⁵⁸ ünlem işaretinin Türkmen Türkçesi yazı dilinde vurgu için kullanılıyor olması, yazı dilinde de vurgunun aktarılmasına çalışılması önemli bir özelliktir.

“Dışsız ala gurbaga! Náme gulagñ kermu?”⁵⁹ (Dışsız ala kurbağa! Kulağın sağır mı?)

⁵³ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 223.

⁵⁴ Azımov ve Baylyev, age., s. 88.

⁵⁵ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 235.

⁵⁶ Azımov ve Baylyev, age., s. 88.

⁵⁷ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 241.; Azımov ve Baylyev, age., s. 88.; http://enedilim.com/turkmen_dili/sintaksis_we_punktuasiya/6, 14 Mart 2014; <http://www.turkmenkultur.com/menu/ml/turkmenmekteb1/4-nji-klas/IV-7.html>, 14 Mart 2014.

⁵⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=187:Noktalama-Isaretleri-Aciklamalar&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132, 14 Mart 2014.

⁵⁹ Azımov ve Baylyev, age., s. 88.

b. *Cogap Sözcükler*: Türkiye Türkçesindeki cevap ünlemleri⁶⁰ karşılığında kullanılan bir terimdir. Ancak Türkmen Türkçesinde cevap ünlemleri içerisinde değerlendirilen kelime veya kelime grupları Türkiye Türkçesinden kapsam olarak biraz daha fazladır. Cevap söz olarak değerlendirilen sözlerin fazlalığının nedeni soru eki mı-mi dışında “yüklemi –malı, -meli eklenerek türetilen kelimelere, eylemin emir ve gelecek zaman şekillerinden meydana gelen cümlelere”⁶¹ verilen karşılıkların da çoğu zaman cevap söz olarak değerlendirilmesidir.

- *Sen erte şähere gideniñde meniñ için “Yaşasın Parabatçılık” diyen kitabı getir.*
- (– Sen yarın şehre gittiğinde benim için “Yaşasın Barışçılık” adlı kitabı getir.)
- *Boňar, men onu seniñ için hökman alıp gelerin.*⁶²
- (– Olur, ben onu senin için alır gelirim.)
- Men şu gün onda gidäýejým?*
- *Ýok, ýok, bu gün däl, erte gidersiñ.*⁶³
- (Ben bu gün onda gideyim. –Yok, yok bu gün değil yarın gidersin)

“Eğer cevap sözlerin ardından fikri genişletmek için cevap sözle bağlantılı, açıklayıcı cümle getirilecek olursa o da cevap söz olarak değerlendirilir.

- Kim ol yerde? Cenar, Mohsen, bu siz mi?*
- *Ýok, bu siziñ hızmätkeriñiz Lotfolla.*⁶⁴ (Orada kim var? Cenar, Mohsen siz misiniz? Yok, bu sizin hizmetçisiniz Lütfullah.)

“Cümlede sorulan bir soruya cevap sözlerinin etkisini artırmak amacıyla cevap sözleri tekrar edilerek karşılık verilebilir. Cevap sözlerden sonra –la / -le ownuk bölekleri, parçaları da kullanılabilir. Bunlar anlamda kuvvetlendirme sağlarlar.”⁶⁵ Ownuk bölek teriminin Türkiye Türkçesine aktarımı konusunda ‘ünlem edatları’⁶⁶ kullanılan karşılıklardan biridir. Sözlük anlamı küçük parçalar⁶⁷ olan ownuk böleklerin işlevi genellikle kuvvetlendirme olarak verilir.⁶⁸ Bu sebeple biz ‘ünlem edatından’ ziyade yaygın kullanımı ile enklitik⁶⁹ teriminin daha uygun düştüğü kanaatindeyiz.

⁶⁰ Emine Gürsoy Naskali, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 27.

⁶¹ Azimov ve Bayliyev, age., s. 90.

⁶² Azimov ve Bayliyev, age., s. 90.

⁶³ http://enedilim.com/turkmen_dili/sintaksis_we_puntuasiya/6 14.03.2014.

⁶⁴ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 241.

⁶⁵ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 242.

⁶⁶ Özgür Semih Berkil, “Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı Analizi”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 2003, s. 18.

⁶⁷ Türkmençe-Türkçe Sözlük, haz: Talat Tekin, Mehmet Ölmez vd., Simurg Yay., Ankara, 1995, s.83-496.

⁶⁸ Çağdaş lehçelerde bu tarz kullanımlar hakkında geniş bilgi için bk. Ceyhan Vedat Uygur, “Modal Söz ve Modal Söz Terimi Işığında Türkiye Türkçesinde Kelime Türlerinin Sınıflandırılmasına ve Söz Dizimine Bir Bakış Denemesi”, İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi: UTEK 2007, Bildiriler, C.1, İstanbul, 2009, s. 423-442.; -La enklitiğinin Türkmen Türkçesindeki kullanımları hakkında bilgi veren Yıldız Kocasavaş –la’nın eklendiği kelimeye “ya, yahu, ki” anlamları kattığını ifade eder. Geniş bilgi için bk. Yıldız Kocasavaş, “Çağatay Metinlerinde Görülen La Hakkında”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 142, Ocak-Şubat 2013, s. 184.

⁶⁹ Enklitik terimi geniş bilgi için bk. Ahmet Bican Erçilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekistirme Enklitiği” Teorisi”, Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, Bahar 2008, s. 35-56.

-Hava-la, ol işleri tamam etdim. (Hava-la (Evet) o işleri tamamladım.)

-Yok-la, gudaçılık gözlüp gelipdir.⁷⁰ (Yok-ya, dünürçülük için araştırmadan geliyordur.)

Cevap sözlerin ardından kuvvetlendirme maksatlı enklitik kullanımı Türkiye Türkçesi ağızlarında da sıkça rastlanan bir durumdur. Özellikle yok sözcüğünün ardından ‘ya’, ‘la’ gibi enklitik kullanımları Anadolu ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır.⁷¹

“Ardından –a / -ey ownuk bölekleri (enklitikleri) getirilen ‘yok’ cevap sözü, inkar etmenin yanında hoşnutsuzluk, birine ya da bir şeye şaşırma anlamı da katar.”⁷²

Yog-ey, Hocagulu, ol sözüni aytmagın, meniň başaryan işim dälidir. (Yog-ey, Hocagulu, o sözünü ettiğin benim başardığım iş değildir.)

-Ay, yog-a, onuň bular yaly bolup durcak oğlu barmı?⁷³ (Ay, yog-a, bunlar gibi olacak oğlu var mı?)

Cevap sözler de yüz tutma sözler gibi virgül ile diğer kelimelerden ayrılır.

Türkiye Türkçesine nazaran Türkmen Türkçesinde genellikle müstakil bir başlık altında değerlendirilen⁷⁴ ‘cevap sözler’in cümle dışı unsur olarak kabul edilmesi konusunda Türkmen gramerlerinde bir ittifak söz konusudur. Türkiye Türkçesi gramerlerinde de genellikle cümle dışı unsur olarak kabul edilmekle birlikte evet, hayır sözcüklerini edat tümleci olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur.⁷⁵ Türkmen Türkçesi ‘cevap sözler’ine anlamı kuvvetlendirmek için getirilen enklitikler Türkiye Türkçesindeki kullanımdan farklılık arz eder.

c. *Giriş Sözler*: Türkiye Türkçesine ‘ara söz’⁷⁶ veya ‘açış sözü’⁷⁷ olarak aktarılan bir terimdir. Ancak Türkmen Türkçesindeki giriş sözü ile kastedilen kavramı sadece ara söz veya açış sözü ile karşılamak çok da mümkün değildir. Türkmen Türkçesinde bu yapıların genellikle cümle başında kullanılmaları sebebiyle açış sözü karşılığı tercih edilmiş olsa da Türkmen Türkçesindeki giriş sözler Türkiye Türkçesindeki ara sözler, cümle bağlayıcısı nitelikteki bağlaçların bazıları⁷⁸, görelilik bildiren yapılar (genellikle zarf kullanımında)⁷⁹, ve bazı ünlemler⁸⁰ karşılığı olarak kullanılmaktadır.

⁷⁰ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 242.

⁷¹ Yok sözcüğünden sonra ya kullanımı örnekleri için bk. Talat Dinar, “Başmakçı ve Dazkırı Ağzı”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon, 2006, s. 214, 293.

⁷² Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 242.

⁷³ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 242.

⁷⁴ Berdi Sarı ve Nurcan Güder ‘cevap sözleri’ ayrı bir başlık altında değerlendirmemişlerdir. bk. Berdi Sarı ve Nurcan Güder, Türkmençenin Grameri (III Sintaksis), Türk Dünyası Gençleri’nin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara 1998, s. 50-51.

⁷⁵ Ediskun, age., s. 362.

⁷⁶ Sarı ve Güder, age., s. 50.

⁷⁷ Türkmençe-Türkçe Sözlük, haz: Talat Tekin, Mehmet Ölmez vd., Simurg Yay., Ankara, 1995, s. 587.

⁷⁸ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK. Yay., Ankara, 2003, s. 1123.

⁷⁹ H. Ömer Karpuz, Türkçede Zarflar, Ege-Doğuş Yayınları, Denizli, 2002, s. 449.

⁸⁰ Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1183.

Giriş sözler Türkmen gramerlerince anlam açısından çeşitli sınıflamalara tâbi tutulurlar. Bunlar şu şekilde sıralanabilir.

“1. Şüphelenmemeyi veya çok inanmayı anlatanlar:⁸¹ -şübhesiz, elbetde, hakikatdan... (şüphesiz, elbette, hakikaten...)

Hakikatdan hem, sen kitabı govı okayarsıñ. (Hakikaten de, sen kitabı iyi okuyorsun.)

2. Kendi fikrini ya da başkasının fikrini ortaya koymayı anlatanlar:⁸² onun pikirçe, seniñçe, aytmagına görä, meniñçe, biziñçe... (onun fikrinde, sence, söylediğine göre, bence, bizce...)

Çarı, Orazın aytmagına görä, ertir Moskvadan gelyär. (Çarı, Orazın söylediğine göre, yarın Moskovadan gelecek.)

Meniñçe, bu kitabı ertir okap gutarıs. (Bence, bu kitabı yarın okuyup bitiririz.)

3. Sonuç çıkarmayı, belli bir sonuca ulaşmayı anlatanlar: diymek⁸³, eysem bolsa, şeylelikde... (demek, öyleyse, o halde, böylelikle)

Eysem bolsa, sen roman okamağı, govı görärsiñ-dä (O halde, sen roman okumayı seviyorsun.)

Siz, *diymek*, şolda kurorta gidyärsiñiz. (Siz, demek ki, orada kaplıcaya gidiyorsunuz.)

4. Belirsizliği gösterenler:⁸⁴ – äxtimal, belki... (ihtimal, belki...)

Maral, *äbtimal*, şu gün stadiona gider. (Maral, muhtemelen, şu gün stadyuma gider.)

Belki, poyezd eyyäm Moskva barandı. (Belki, tren çoktan Moskova'ya varmıştır.)

5. Fikrin tertibini bildirenler:⁸⁵ –birinciden, ikinciden, bir tarapdan, ikinci tarapdan... (herşeyden önce, ikinci olarak, bir taraftan, diğer taraftan...)

Meret, *birinciden*, öz brigadasınıñ işi hakkında, *ikinciden-de*, kolhoziñ umumı işleri hakkında durup geçdi.⁸⁶ (Meret, ilk olarak, kendi tugayının işi hakkında, daha sonra da, kolhozun genel işleri üzerinde durdu.)

⁸¹ Karpuz bu grupta verilen elbette, hakikaten sözcüklerini ‘doğrulama zarfı’, şüphesiz sözcüğünü de ‘kesinlik zarfı’ içerisinde değerlendirir. Zeynep Korkmaz şüphesiz sözcüğünü bağlaçlar içerisinde değerlendirir. Necmettin Hacıminoğlu ise şüphesiz sözcüğünü cümle başı edatı olarak değerlendirir. bk. Karpuz, age., s. 454-456-458.; Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1123.; Necmettin Hacıminoğlu, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay, İstanbul, 1984, s. 193.

⁸² Bu grupta sözcüklerin önemli bir kısmı ‘görelilik zarfı’ olarak değerlendirilmiştir. bk. Karpuz, age., s. 449-452.

⁸³ ‘demek’in Türkiye Türkçesinde bağlaç görevinde kullanımı için bk. Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1098.; Necmettin Hacıminoğlu demek sözcüğünü cümle başı edatı olarak değerlendirir. bk. Hacıminoğlu, age., s. 140.

⁸⁴ Bu grupta verilen sözcüklerin Türkiye Türkçesinde ‘ihtimal zarfı’ olarak değerlendirilmesi için bk. Karpuz, age., s. 469-471.; Necmettin Hacıminoğlu cümle başı edatı olarak değerlendirir. bk. Hacıminoğlu, age., s. 159-124.

⁸⁵ Bu gruptaki yapılar ‘sıralama zarfı’ olarak değerlendirilebilir. bk. Karpuz, age., s.396.

6. “Özür ve nezaket bildirenler: baş üstüne⁸⁷, bağışla... (baş üstüne, bağışla)
-Nıyazbeg, *bağışlaň*, siz inlislere nähili garaşyarsınız?”⁸⁸ (Nıyazbey, bağışlayın, siz İngilizleri nasıl bekliyorsunuz?)

Türkmen Türkçesinde giriş sözler her zaman cümle dışı unsur olarak değerlendirilmez. Giriş söz olarak değerlendirilen bazı sözler diğer kelime veya kelime grupları ile bağlantılı olarak cümle ögesi olabilirler. Ancak bazı giriş sözler cümle ögesi olarak görev üstlenemez.

a) Çağdaş Türkmen edebi dilinde yalnız giriş söz işlevinde kullanılıp söz grupları kategorisinden uzaklaşan (cümlede cümle ögesi göreviyle hiç kullanılmayan) giriş sözler ve giriş söz grupları: Bu gruba belki, ähtimal, elbetde, megerem, elbet, şayet, mahlası, yagnı, eysem, hamala (ihtimal, elbette, meğer, elbet, şayet, kısacası, yani, öyleyse, sanki) vb. sözler girer.

b) Çeşitli söz grupları ile bağlantılı olarak bağlama göre ya giriş sözlerin ve giriş söz gruplarının fonksiyonunda ya da cümle ögesi olarak kullanılabilen sözler. Bu gruba şübhesiz, diymek, iň yağşısı, gümansız, govusı, neticede, ahmal, birinciden, ikinciden, dogrusı, hakikatdan, hakikatdan-da (şüphesiz, demek, en güzeli, şüphesiz, iyisi, neticede, olası, birinciden, ikinciden doğrusu, hakikaten, hakikaten de) vb. sözler girerler.

Meniň düşünişime göre, sığır diyeniň özü süyt *diymek*, emma onuň düşünişine göre bolsa, sığır diymegiň özi mekdebe gatnamakdan mahrum bolmak ve dostlarından ayrı düşmek ekeni. (Bana göre, sığır diyenin asıl düşüncesi süt demek, ama ona göre sığır demenin asıl anlamı mektebe gitmekten mahrum olmak ve dostlarından ayrı düşmek imiş.) (*diymek cümle ögesi olmuştur.*)

Hakikatdan-da, aydımın *iň govusı* şudur- diydi.”⁸⁹ (Hakikaten de, türkünün en iyisi, şudur, dedi.) (*iň govusı cümle ögesi olarak görev almıştır.*)

“Bir cümlede iki ya da daha fazla giriş söz ve giriş söz grubu kullanılabilir. Bu gibi kullanımlarda onlar cümlede anlatılan fikre benzer ve farklı bakışları da ifade edebilir. Cümlede giriş sözler mutlaka virgül ile diğer kelimelerden ayrılmalıdır.

Ähtimal, Recep onı bu eşikde görmese hem gören däldir, ya, *belki*, özüni hem gören däldir.”⁹⁰

“Giriş sözler ve giriş söz grupları cümlede kömekçi sözler (edatlar, yardımcı sözcükler), ovnuk bölekler (enklitikler), ümlükler (ünlemler) ile birlikte de kullanılabilir. Belki hem, belkem, eysem-de bolsa vb.”⁹¹

⁸⁶ Azımov ve Bayliyev, age., s. 92.

⁸⁷ Zeynep Korkmaz ünlem olarak değerlendirir. bk. Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1183.

⁸⁸ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 232.

⁸⁹ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 225-226.

⁹⁰ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 227-228.

⁹¹ Çarıyarov ve Sarıyev, age., s. 228. Ayrıca kelimelerin oluşumları hakkında daha geniş bilgi için bk. Erkan Salan, “Türkmen Türkçesi İle Türkiye Türkçesinde “*bem*” sözcüğünün İşlev Bakımından Karşılaştırılması”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1, Winter 2011, s. 1127-1143.

d. Ümlükler: Türkiye Türkçesinde ünlemlere karşılık gelen bir terimdir. Ancak Türkmen Türkçesindeki ümlük terimi Türkiye Türkçesine nazaran daha dar kapsamlıdır. Türkiye Türkçesinde ünlemler içerisinde değerlendirilen seslenme ünlemleri, hitaplar⁹² Türkmen Türkçesinde ‘yüz tutma sözler’ adı ile ayrı bir başlık altında değerlendirildiğinden burada ümlük ile kastedilenin “insanın iç dünyasındaki türlü duygu ve heyecanları dışa vuran”⁹³ sözcükler olduğunu belirtelim.

“Türkmen Türkçesinde ünlemler genelde cümlenin başında kullanılır. Ünlemler de diğer cümle dışı unsurlar gibi cümledeki diğer sözcüklerden virgül ile ayrılırlar. Eğer ünlem sözcüğü yüksek tonla söylenirse ardından ünlem işareti de konulur.

Bä, sen näme üçin geldin?” (Be, sen niçin geldin?)

Vay! İt gelyär!”⁹⁴ (Vay! Köpek geliyor!)

Türkmen Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bağlam içerisinde ünlem sözcüklerinin cümle ögesi görevi üstlenmesi mümkün olmaktadır.

“Annaniň *ab-vah* sesi

Yatırmayar Gurbanı...”⁹⁵

SONUÇ

Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ‘cümle dışı unsur’ algısı içerik olarak pek çok noktada ortaklık sergilerken terminoloji ve sınıflandırma konusunda farklılıklar gösterir.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ‘cümle dışı unsur’ tartışmaları üç ana başlık üzerinde yoğunlaşırken (cümle dışı unsur, metin ögesi ve cümle ögesi olarak değerlendirilme) Türkmen Türkçesi gramerlerinde genel kabul ‘cümle dışı unsur’ olarak değerlendirilmez. Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda, araştırmacılar arasındaki farklı yaklaşımlara rağmen cümle dışı unsur terimini kabul edip, bu unsurların cümlenin anlamına yaptıkları katkıyı yadsımamak son dönemlerde ön plana çıkan anlayıştır. Ancak bu konuda kesin bir birlikteliğin olmadığını da tekrar belirtmemizde fayda vardır.

Türkmen Türkçesi gramerlerinde ‘cümle dışı unsur’ karşılığı kullanılan ‘cümle ögeleri ile gramatik açıdan bağlantısı olmayan sözler’ ifadesi, terim olarak kullanılması çok mümkün olmayan ancak konunun özünü yansıtmaması bakımından önem arz eden bir ifadedir. Zira Türkiye Türkçesinde de Türkmen Türkçesinde de ‘cümle dışı unsur’ kavramının temel çıkış noktası yüklemle gramatikal bağlantı kurulup kurulmadığıdır.

Türkmen Türkçesinde dikkat çeken bir özellik cümle dışı unsur olarak değerlendirilen kelime veya kelime gruplarının diğer unsurlardan virgül ile ayrılması, vurgu yansıtılmak isteniyor ise ünlem işaretinin kullanılmasıdır. Ayrıca yine anlamı kuvvetlendirmek için cevap sözlerde enklitiklerin kullanımı da Türkiye Türkçesi ağızlarıyla paralellik gösteren bir özelliktir.

Sözlükler ve gramer kitaplarında Türkmen Türkçesindeki ‘giriş sözler’e karşılık kullanılan ara söz veya açış sözü terimleri ‘giriş sözler’i tam olarak karşılayamamaktadır. Türkmen Türkçesindeki ‘giriş sözler’in kapsamına ara sözlerden

⁹² Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1174.

⁹³ Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), s. 1148.

⁹⁴ Azımov ve Bayliyev, age., s. 93.

⁹⁵ Çarıyarov ve Saryev, age., s. 243.

başka bazı edatlar da girmektedir. Bu sebeple doğrudan bir terimle karşılamak mümkün olmasa da ara söz, açış sözü karşılıklarının yanına edatların özellikle cümle başı edatların eklenmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- AKIN Cüneyt, “Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleçler Üzerine”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: IX, Sayı 2, Aralık, 2007.
- AKTAN Bilâl, *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2009.
- ALYILMAZ Cengiz, “Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum, 1994.
- ATABAY Neşe, ÖZEL Sevgi, ÇAM Ayfer, *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Papatya Yay., İstanbul, 2003.
- AYAN Ekrem, “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Öğeleri Yönünden Karşılaştırılması”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/3, Summer 2007.
- AZIMOV P. ve BAYLIYEV H., *Türkmen Dilinin Grammatikası: II. Bölüm-Sintaksis*, Türkmenistan Neşiriyatı, Aşgabat, 1970.
- BERKİL Özgür Semih, “Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı Analizi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 2003.
- BİRAY Nergis, “Türkiye Türkçesi İle Kırgız Türkçesindeki Cümlelerin Unsurları Bakımından Karşılaştırılması”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Güz 2007.
- BİRAY Himmet, “Türkmen Şivesinin Sentaks Bakımından Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1985.
- ÇARIYAROV B. ve SARIYEV G., *Türkmen Dilinin Grammatikası: II. Bölüm-Söz Düzümünün ve Yönekey Sözleminin Sintaksisi*, Ilım Neşiriyatı, Aşgabat, 1977.
- DAŞDEMİR Muharrem, “Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2000.
- DELİCE H. İbrahim, “Cümle Çözümlemelerinde Cümle Dışı Unsur Terimi Yerine Yeni Bir Teklif”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi: UTEK 2007, Bildiriler*, C.1, İstanbul, 2009.
- DELİCE H. İbrahim, *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.
- DEMİRAY Kemal, “Edat Tümleçleri Konusundan Doğan Düşünceler”, *Türk Dili Dergisi*, Ekim 1967, Cilt XVII, Sayı 193.
- DİNAR Talat, “Başmakçı ve Dazkırı Ağzı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon, 2006.
- DİZDAROĞLU Hikmet, *Tümce Bilgisi*, TDK Yay., Ankara, 1976.
- DİZDAROĞLU Hikmet, “Edat Tümleçleri Üzerine”, *Türk Dili*, Şubat 1968, Cilt XVII, Sayı 197.
- EDİSKUN Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekistirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Bahar 2008.
- ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2000.
- GENCAN Tahir Nejat, “Edat Tümleçleri”, *Türk Dili*, Eylül 1967, Cilt XVI, Sayı 192.
- GÜRSOY NASKALİ Emine, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- HATİPOĞLU Vecihe, *Türkçenin Sözdizimi*, TDK Yay., Ankara, 1972.
- KARA Funda, “Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2001.

- KARA Mehmet, *Türkmençe*, Akçağ Yay., Ankara, 2001.
- KARAAĞAÇ Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yay., İstanbul, 2009.
- KARAHAN Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 2009.
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih, *Saba (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1999.
- KARPUZ H. Ömer, *Türkçede Zarflar*, Ege-Doğuş Yayınları, Denizli, 2002.
- KOCASAVAŞ Yıldız, “Çağatay Metinlerinde Görülen La Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 142, Ocak-Şubat 2013.
- KOÇ Nurettin, *Yeni Dilbilgisi*, İnkilap Kitabevi Yay., İstanbul, 1997.
- KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK. Yay., Ankara, 2003.
- KORKMAZ Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2007.
- MEHMEDOĞLU Alâeddin, “Türkiye Türkçesinde Bazı Gramer Terim ve Anlayışları Üzerine”, *TDAY-Belleten 2002*, Ankara, Cilt II.
- ÖZKAN Mustafa, SEVİNÇLİ Veysi, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 3F Yay., İstanbul, 2008.
- ÖZMEN Mehmet, “Cümlelerin Altıncı Ögesi ve Bir Terim Önerisi”, *Türk Dili Dergisi*, TDK Yay., Sayı 519, Mart 1995.
- SALAN Erkan, “Türkmen Türkçesi İle Türkiye Türkçesinde “hem” sözcüğünün İşlev Bakımından Karşılaştırılması”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, Winter 2011.
- SARI Berdi ve GÜDER Nurcan, *Türkmençenin Grameri (III Sintaksis)*, Türk Dünyası Gençleri'nin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara 1998.
- ŞİMŞEK Rasim, *Örneklerle Türkçe Sözdizimi Tümceler - Belirtme Öbekleri - Çözümleme*, Kuzey Matbaacılık, Trabzon, 1987.
- TEKİN Talat, ÖLMEZ Mehmet vd., *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg Yay., Ankara, 1995.
- TURAN Zikri, “Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Erzurum 1999.
- UYGUR Ceyhun Vedat, “Modal Söz ve Modal Söz Terimi Işığında Türkiye Türkçesinde Kelime Türlerinin Sınıflandırılmasına ve Söz Dizimine Bir Bakış Denemesi”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi: UTEK 2007, Bildiriler*, C.1, İstanbul, 2009.
- UYGUR Ceyhun Vedat, *Türkmençe (Türkmen Türkçesi)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008.
- ÜSTÜNER Ahat, “Cümlelerin Ögeleri Konusundaki Karışıklıklar”, *Türk Dili Dergisi*, TDK. Yay., Sayı 553, Ankara, 1998.
- YAMAN Ertuğrul, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, TDK Yay., Ankara, 2000.
- http://enedilim.com/turkmen_dili/sintaksis_we_puntuasiya/6, 14 Mart 2014;
- <http://www.turkmenkultur.com/menu/ml/turkmenmekteb1/4-nji-klas/IV-7.html>, 14 Mart 2014.
- http://enedilim.com/turkmen_dili/sintaksis_we_puntuasiya/6 14.03.2014.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=187:Noktalama-Isaretleri-Aciklamalar&catid=50:yazm-kurallar&Itemid=132, 14 Mart 2014.